

Anna Maślanka

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-0888-3923

Nowy wspomniały świat.

O książce *Listopadové proměny*.

Česká a slovenská literatura v kontextu roku 1989¹

Podczas gdy rozwój czeskiej literatury przed symbolicznym rokiem 1989 oraz po nim stał się już tematem licznych publikacji², stosunkowo niewiele uwagi badawczej, jak się wydaje, poświęcono dotychczas krótkiemu, ale intensywnemu okresowi transformacyjnej przemiany. Tymczasem obecny kształt literackiego pola w Czechach i Słowacji oraz jego dzisiejsze funkcjonowanie to w dużej mierze skutki tego, co wydarzyło się – w perspektywie społecznej, kulturalnej i instytucjonalnej – właśnie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku.

O jakich zjawiskach mowa? Na drodze wyczekiwanej literackiej wolności, na przekór pierwotnym wizjom, szybko pojawiły się problemy. „Přítomnost V. Havla, dramatika a spisovatele, v nejvyšší ústavní funkci jako by byla zárukou, že kultura a sféra tištěného slova budou v Československu prioritami. Následující vývoj ale ukázal různé nečekané zákruty a problémy [Objęcie przez V. Havla, dramaturga i pisarza, najwyższej funkcji konstytucyjnej wydawało się gwarancją, że kultura i cała sfera słowa drukowanego będą w Czechosłowacji priorytetami. Późniejszy rozwój wydarzeń ukazał jednak różne nieoczekiwane przeszkody i problemy]” – piszą Zdeněk Šimeček i Jiří Trávníček³.

Trwająca do dziś faza stabilizacji, która nastąpiła po krótkich, burzliwych fazach liberalizacji i transformacji, przyniosła spadek zainteresowania dziełami zakazanymi w poprzednim ustroju, wskutek czego wydawane w dziesiątkach i setkach

1 Praca zbiorowa, red. V. Barborík, B. Čiháková, A. Šidáková Fialová, Praha 2021, ISBN 978-80-7658-019-0, 260 s.

2 Autorzy wstępu do recenzowanej publikacji, Vladimír Barborík i Alena Šidáková Fialová, przywołują w tym kontekście dwie syntezujące publikacje: *Dějiny české literatury 1945–1989 IV* (Praha 2008) oraz *V souřadnicích volnosti. Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích* (Praha 2008).

3 Z. Šimeček, J. Trávníček, *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha 2015, s. 386.

tysiący egzemplarzy tytuły zaczęły zalegać w magazynach⁴. Nakłady książek szybko zmalały do kilku tysięcy lub nawet kilkuset egzemplarzy, na rynku za to zaczęły się pojawiać ogromne liczby nowych tytułów; w krótkim czasie wzrosła też znacząco liczba wydawnictw. „Dřívější ostrá polarita mezi díly autorů povolených a zakázaných, díly standardně distribuovanými a šířenými specifickým způsobem je vystřídána širokou, až chaotickou pluralitou determinovanou toliko omezeními tržního systému. [Wcześniejsze silne spolaryzowanie: dzieła autorów akceptowanych oraz zakazanych, dzieła dystrybuowane standardowo oraz rozpowszechniane w specyficzny sposób, zostało zastąpione szeroką, chaotyczną wręcz mnogością, zdeterminowaną jedynie ograniczeniami systemu rynkowego]” – czytamy we wstępie do publikacji *V souřadnicích volnosti* [Współrzędne wolności]⁵. Czytelnicy szybko przywykli do promocyjnych cen książek, a przy wyborze tytułów coraz większą rolę odgrywał potencjał komercyjny. Pozbawione go utwory potrzebowały wsparcia instytucjonalnego państwa⁶. „Celé období devadesátých a nultých let provázelo hledání možností, jak za nových podmínek financovat kulturu a literaturu. [Cały okres lat dziewięćdziesiątych, a później dwutysięcznych upłynął pod znakiem poszukiwania sposobu, jak w nowych warunkach finansować kulturę i literaturę]” – pisze Alena Fialová⁷. Powstała zupełnie nowa literacka rzeczywistość, która wymagała od pisarzy, wydawców i księgarzy dużej zmiany myślenia.

Cieszy więc, że z inicjatywy Instytutu Literatury Czeskiej Akademii Nauk powstał zbiór tekstów tematycznie nawiązujących do przełomowego roku 1989 oraz do pierwszych czeskich i słowackich prób zmierzenia się ze wspomnianymi przemianami. Redaktorzy Vladimír Barborík i Alena Šidáková Fialová zastrzegają jednak we wstępie, że tytuł nie powstał z myślą o kompleksowym opracowaniu tematyki: „Předkládaná publikace nemá syntezyující ambice, není komplexní rekonstrukcí celého spektra problémů literatury daného období, jednotlivé kapitoly mají spíše případový charakter. [Prezentowana publikacja nie ma ambicji syntezyujących, nie jest kompleksową rekonstrukcją całego spektrum problemów literatury danego okresu, poszczególne rozdziały mają dość przypadkowy charakter]”⁸. I rzeczywiście, na pierwszy rzut oka bardzo różnorodna tematyka poszczególnych tekstów – od zagadnień instytucjonalnych i przejawów nowego sposobu funkcjonowania rynku wydawniczego przez podsumowanie przemian całych obszarów czeskiej i słowackiej literatury (np. dramatu) aż po konkretnych autorów i zmiany ich poetyki oraz sposób obrazowania

4 A. Fialová, *Česká próza po roce 1989*, Středisko společných činností AV ČR, Praha 2015, s. 1 [on-line:] <https://www.academia.cz/uploads/media/preview/0001/04/3046394e3fcf3b465a0dd1e40d28c1f16c82d750.pdf> – 11.10.2022.

5 J. Zizler, *Úvodem*, [w:] *V souřadnicích volnosti. Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*, red. P. Hruška, L. Machala, L. Vodička, J. Zizler, Praha 2008, s. 9.

6 Z. Šimeček, J. Trávníček, dz. cyt., s. 391.

7 A. Fialová, dz. cyt., s. 1.

8 V. Barborík, A. Šidáková Fialová, *Česká a slovenská literatura: asymetrie změny*, [w:] *Listopadové proměny. Česká a slovenská literatura v kontextu roku 1989*, red. V. Barborík, B. Čiháková, A. Šidáková Fialová, Praha 2021, s. 17.

przez nich rewolucji w tekstach literackich – może do pewnego stopnia sprawić wrażenie chaosu.

W przypadku literatury czeskiej, jak wyjaśniają redaktorzy, różnorodność tematów wynika m.in. z faktu, że istnieją już wspomniane publikacje-syntezy, prezentujące literaturę powstałą przed 1989 rokiem oraz po nim. Dlatego też czescy badacze skupili się na słabiej zbadanych literackich obszarach, „často stojící na hranici vysoké a nízké literatury i literatury a jiných uměleckých forem (populární hudba, komiks) [často pozostávajících na pograniczu literatury vysokiej i niskiej oraz innych form sztuki (muzyka popularna, komiks)]”⁹. Z kolei na Słowacji znacznie większe znaczenie niż w Czechach miały – a równocześnie, jak zwraca uwagę Radoslav Passia¹⁰, do tej pory nie zostały przez badaczy rzetelnie i kompleksowo opisane – zjawiska socjokulturowe, ekonomiczne i instytucjonalne związane z życiem literackim, takie jak transformacje organizacji pisarskich oraz zmiana samego statusu pisarza. Biorąc również pod uwagę, że „otevřené pojmenování příčin rozdělení literatury a demontáž starého systému [otwarte nazwanie przyczyn podziałów w literaturze i demontaż starego systemu]”¹¹ były pierwszym krokiem do reintegracji literatury po listopadzie 1989, nie powinno dziwić, że właśnie tej problematyce najwięcej uwagi poświęcili słowaccy badacze. Wspomniana różnorodność tematyczna tekstów, które znalazły się w książce, pozwala jednak obserwować te same zjawiska i ich wpływ – jak choćby postępującą komercjalizację – na bardzo różnych płaszczyznach.

Zwraca uwagę fakt, że choć publikacja wydana została przez Instytut Literatury Czeskiej, połowa zamieszczonych w niej prac (siedem z czternastu) to teksty w języku słowackim. Podkreśla to państwową wspólnotowość obu krajów w okresie transformacji ustrojowej, a równocześnie składające się na książkę teksty pokazują, że porewolucyjny rozwój pola literackiego w Czechach i na Słowacji pod pewnymi względami mocno się różnił. Piszą o tym również redaktorzy publikacji: „Po rozplynutí spoločné revoluční euforie se ovšem obnažilo dědictví pozdní normalizace, která fungovala v obou kulturách odlišně. [Gdy opadła wspólna rewolucyjna euforia, ujawniło się dziedzictwo późnej normalizacji, która w obu kulturach funkcjonowała inaczej]”¹². Z tego też powodu zamieszczone w książce teksty – na czele z pierwszymi trzema, zebranymi w części zatytułowanej *Před Listopadem* [Przed listopadem] – sięgają w czasie i do lat poprzedzających rewolucję.

Nie przypadkiem więc publikację otwiera tekst *Poetika prechodných období a koniec osemdesiatych rokov 20. storočia* [Poetyka okresów przejściowych a koniec lat osiemdziesiątych XX wieku] René Bílika. Punktem wyjścia dla słowackiego badacza są rozważania Jacquesa Le Goffa i Petera Zajaca o strukturze epok literackich, z których wynika, że zwłaszcza w przełomowych momentach owych epok mamy do czynienia z przenikaniem się przeszłości, terażniejszości i przyszłości, „wewnętrznymi renesansami” (według określenia Le Goffa) i „zewnętrznym wewnątrz” [vonkajšek vo

9 Tamże, s. 8.

10 R. Passia, *Slovenské pisovateľské organizácie okolo novembra 1989 – dobové a súčasné kontexty prahovej situácie*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 82.

11 J. Zizler, *Okamžik obratu*, [w:] *V souřadnicích volnosti...*, dz. cyt., s. 14.

12 V. Barborík, A. Šidáková Fialová, dz. cyt., s. 7.

vnútri] (zgodnie z formułą Zajaca). Blik tłumaczy to na przykładzie dyskusji toczonych w Czechosłowacji w latach czterdziestych (spór między literaturą modernistyczną a socjalistyczną), sześćdziesiątych (odwołanie do międzywojennej przeszłości pozwalającej na swobodną dyskusję, a równocześnie nadzieja na przyszłą wolność słowa) i wreszcie osiemdziesiątych (wykorzystywanie szczelin między swobodnym a regulowanym przez władzę wyrażaniem opinii; szczelin będących śladami „zewnątrznego wewnątrz” – tego, co miało dopiero nadejść). Rozważania te stanowią potwierdzenie obserwacji Jiřiego Zizlera: „Bylo zřejmé, že listopad 1989 nepředstavoval toliko nový začátek, ale přirozeně také obnovu a návrat. Přetrvávala důležitost reminiscencí na šedesátá léta, nemalá část protagonistů české literatury se však «vracela» před únor 1948 či k inspiracím prvorepublikovým. [Oczywiste było, że listopad 1989 oznaczał nie tylko nowy początek, ale w sposób naturalny również odnowę i powrót. Wciąż duże znaczenie miały reminiscencje lat sześćdziesiątych, niemała część protagonistów literatury czeskiej «wracała» jednak nawet do czasów przed lutym 1948 czy do inspiracji z czasów Pierwszej Republiki]”¹³.

Okres przejściowy końca lat osiemdziesiątych oraz obserwowane wówczas wspomniane już szczeliny stają się również tematem tekstu Aleny Šidákové Fialovej *Na minovém poli. Zakázaní spisovatelé na stránkách oficiálních literárních časopisů v letech 1988–1989* [Na polu minowym. Zakazani pisarze na stronach oficjalnych czasopism literackich w latach 1988–1989]. Autorka – opierając się przede wszystkim na materiałach publikowanych w tygodniku „Tvorba” oraz wywodzącym się z niego tygodniku „Kmen” – prezentuje strategie argumentacyjne, które przywrócić miały do oficjalnego dyskursu pamięć o „zakazanych pisarzach”. Tytułowe pole minowe metaforycznie nawiązuje do ruchów, jakich wymagały te dążenia – naprzemiennych kroków w przód (podejmowanie tematu, inicjowanie dyskusji) i w tył (promowanie mniej kontrowersyjnych autorów – nieżyjących lub koncentrujących się w swojej twórczości na „bezpieczniejszych” tematach, np. piszącego przede wszystkim o holokaucie Arnošta Lustiga).

Podobnych działań taktycznych – „partyzanckich”, jak określa je autor artykułu *Z bojů o Foglara* [Z dziejów walk o Foglara], Michal Přebán – wymagało w czasach minionego reżimu promowanie dzieł znanego twórcy literatury młodzieżowej, Jaroslava Foglara. Choć pisarz nigdy otwarcie nie występował przeciwko reżimowi, przez komunistyczne władze traktowany był jako twórca literatury burżuazyjnej i jako taki na długo został pozbawiony możliwości oficjalnego publikowania. Liczne szeregi miłośników „foglarovek” z godną podziwu pomysłowością znajdowały jednak możliwości rozpowszechniania jego tekstów – m.in. w lokalnych pismach i folderach turystycznych – oraz organizowania spotkań z autorem (w tym wypadku największą aktywność wykazywał lekarz Jaroslav Hanzel, który z powodu swojej działalności został pozbawiony pracy). Přebán podkreśla, że to przypadek wyjątkowy, żaden inny czeski pisarz nie miał bowiem tak licznych i oddanego grona wielbicieli. Ich motywacją była przede wszystkim chęć ocalenia piękna jego tekstów dla przyszłych pokoleń: „Svět Foglarových románů byl [...] ikonou pomíjejícího a vždy svým způsobem krásného

13 J. Zizler, *Okamžik obratu*, dz. cyt., s. 14.

dětství a mládí. Právě tento fakt propojil příslušníky různých generací, různé politické orientace, různých profesí, různé intelektuální i mravní úrovně, odlišné životní praxe a různého hodnotového vyznání. [Świat powieści Foglara był [...] ikoną przemijającego i zawsze na swój sposób pięknego dzieciństwa i młodości. Właśnie ten fakt połączył przedstawiciele różnych pokoleń, różnej orientacji politycznej, różnych zawodów, różnych poziomów intelektualnych i moralnych, odmiennych doświadczeń życiowych i systemów wartości]¹⁴.

Prace zamieszczone w drugiej (*Mezi starým a novým* [Między starym a nowym]) oraz trzeciej (*Důsledky změny* [Skutki zmiany]) części publikacji poświęcone są przemianom, które nastąpiły bezpośrednio po aksamitnej rewolucji oraz ich konsekwencjom. Autorzy tekstów na temat słowackiego pola literackiego piszą przede wszystkim o porewolucyjnej dezintegracji środowiska pisarskiego, czego konsekwencją ich zdaniem był również spadek znaczenia literatury oraz osłabienie statusu pisarza.

Radoslav Passia w tekście *Slovenské pisovateľské organizácie okolo novembra 1989 – dobové a súčasné kontexty prahovej situácie* [Słowackie organizacje pisarzy w okolicach listopada 1989 – ówczesne i obecne konteksty progowej sytuacji] pisze o organizacyjnej atomizacji, do której doszło na początku lat dziewięćdziesiątych po rozpadzie największej skupiającej pisarzy struktury, Związku Pisarzy Słowackich [Zväz slovenských spisovateľov]. W jej miejsce powstało kilka nowych formacji, które skupione były co prawda pod skrzydłami asocjacji AOSS [Asociácia organizácií spisovateľov Slovenska], ale zdaniem badacza ich mnogość osłabiła głos pisarzy w rozmowach z organizacjami pozaliterackimi (o czym pisze także Vladimír Barborík¹⁵), przyczyniając się do osłabienia roli samej słowackiej literatury. Passia dopisuje do tej historii również współczesny rozdział – w ostatnich latach tendencje te według niego jeszcze się pogłębiły, m.in. w związku z brakiem instytucjonalnego wsparcia oraz przeniesieniem dyskusji do internetu.

Do prezentowanych przez Passię przemian nawiązuje w swoim artykule *Rehabilitácie slovenských spisovateľov po roku 1989* [Rehabilitacja słowackich pisarzy po roku 1989] także Jaroslav Šrank. W oparciu o archiwa i odpowiedzi na kwestionariusze komisji rehabilitacyjnej publikowane w piśmie „Romboid” autor porusza temat porewolucyjnej rehabilitacji pisarzy zakazanych przez komunistyczne władze. Robi to w dwóch celach – aby przybliżyć doświadczenie pisarzy wykluczonych przez reżim, ale także by pokazać, że rehabilitacja wbrew oczekiwaniom środowiska literackiego stała się czynnikiem nie integrującym, a dezintegrującym. Prace komisji zostały stosunkowo szybko zamknięte, zaś oczekiwania ofiar systemu – niespełnione (wymogi rynku, który szybko uległ przesyleniu starszymi tytułami, nie pozwoliły na publikację wszystkich blokowanych wcześniej przez komunistyczną cenzurę utworów). Wątpliwości budziło też zaangażowanie w prace komisji niektórych funkcjonariuszy uczestniczących w procesach normalizacyjnych w latach siedemdziesiątych.

14 M. Přibáň, *Z bojů o Foglara*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 70.

15 V. Barborík, *Zmena statusu slovenského spisovateľa na prelome osemdesiatych a devädesiatych rokov: od neutralizácie k absencii*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 88.

Mocno powiązane z opisanymi przemianami są również zaprezentowane w tekście Vladimíra Barborfka *Zmena statusu slovenského spisovateľa na prelome osemdesiatych a devädesiatych rokov: od neutralizácie k absencii* [Zmiana statusu słowackiego pisarza na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych: od neutralizacji do absencji] dyskusje na temat statusu pisarza w porewolucyjnej Słowacji. Według badacza – w swojej pracy posługującego się koncepcjami Pierre’a Bourdieu – w okresie normalizacji w reakcji na wydarzenia roku 1968 podjęto działania, których celem była neutralizacja społecznego znaczenia pisarzy. Choć działalność literatów sprzyjających reżimowi była oficjalnie wspierana przez władze, pisarze jako grupa społeczna zostali usunięci z życia publicznego – zdematerializowani (tym również badacz tłumaczy fakt, że twarzami Antykarty stali się nie literaci, a znani aktorzy i piosenkarze¹⁶). Próbę przywrócenia im dawnego statusu podjął dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych Martin M. Šimečka, prezentując pisarza jako intelektualistę, który ma prawo żądać wolności słowa i oddzielenia literatury od państwa. Dyskusje kontynuowane były po aksamitnej rewolucji, dominowały zaś w nich starsze, tradycyjne koncepcje literata jako „intelektualisty” lub narodowo-konserwatywnego „odrodzeniowca”. W opozycji do nich powstał zupełnie nowy model pisarza, powołany do życia jako wytwór porewolucyjnej rzeczywistości przez Petera Pišťanka i Dušana Taragela. Zaczęli oni świadomie wykorzystywać język jako narzędzie manipulacji, demonstracyjnie odrzucili status pisarza i propagowali wizję literatury jako gry czy też zabawy: „Boli bez osobných väzieb na ten model kultúry, v ktorom literatúra funguje ako umenie, a vedome sa od tohto modelu dištancovali, ich bázou bola skôr popkultúra [...]. Tvorbu ponímajú bud’ ako prácu, od ktorej chcú, aby ich uživila, alebo ako privátnu zábavu. [Nie mieli osobistych väzi z tym modelem kultúry, v ktorom literatúra funkcionuje jako sztuka, i svedomie si od tohto modelu dystansovali, ich bázou bola raczej popkultúra [...]. Twórcosť postrzegajú jako prácu, od ktorej očakujú, že ich utryma, lub jako pryvatnú zábavu]”¹⁷.

O działalności Petera Pišťanka, a przede wszystkim o jego najsłynniejszym dziele – powieści *Rivers of Babylon* – szerzej pisze w swoim artykule *Viditeľná a neviditeľná revolúcia v literatúre* [Widzialna i niewidzialna rewolucja w literaturze] Peter Darovec. Badacz analizuje utwór Pišťanka jako dwójako rozumianą powieść rewolucyjną: z jednej strony powstała w czasach rewolucyjnych i będącą pewnym ich dokumentem, z drugiej – przełomową za sprawą swojej poetyki. Zastosowane ramy interpretacyjne są jednak szerokie: w tekście Darovca *Rivers of Babylon* jest również ironiczną wersją słowackiej ludowej *rozprávki*, tawrestacją Bildungsromanu, powieścią hiperralistyczną (ze względu na rolę cielesności i zwierzęcości), społeczną i polityczną. Badacz zwraca przy tym uwagę, że Pišťanek wprost nie dotyka kwestii politycznych, w jego tekście nie pojawiają się również opisy rewolucji. Po części wynika to z faktu, że pierwsza wersja powieści powstała jeszcze przed listopadem 1989. Pisarz wykazał się więc niebywałą intuicją, wyczuwając klimat czasów i z dużą trafnością przewidując dalszy rozwój wydarzeń w kraju (m.in. zapowiadając nadejście mečiarizmu). „Autorovi

16 Tamże, s. 97.

17 Tamże, s. 102.

musíme priznať nevšednú schopnosť nielen presne pozorovať spoločenskú realitu okolo seba, ale dokonca ju aj predvídať. A to navyše v časoch rýchlych zmien, v ktorých sa oná prítomnosť menila takmer zo dňa na deň. [Trzeba przyznać autorowi niebýwałą zdolność nie tylko obserwacji społecznej rzeczywistości wokół siebie, ale i jej przewidywania. W dodatku w czasach szybkich przemian, kiedy terażniejszość zmieniała się niemal z dnia na dzień]¹⁸ – podsumowuje Darovec.

Od powyższych prac tematycznie odbiega nieco tekst Jána Gavury *Nežná revolúcia básnikov mravnosti* [Aksamitna rewolucja poetów moralności]. Autor pisze o zmianach poetyki tzw. poetów moralności – do których zaliczani są m.in. Ján Buzássy czy Milan Rúfus – na przestrzeni lat. Zmiany te, jak podkreśla Gavura, nie miały jednak charakteru rewolucyjnego. W przypadku niektórych poetów po roku 1989 obserwuje się intensywniejsze eksponowanie motywów religijnych, jednak centralny motyw zła w ich utworach okazuje się mieć charakter ponadczasowy – wróg w postaci reżimu totalitarnego zostaje jedynie zastąpiony innymi siłami: „Nová spoločenská situácia sa autorovi ukázala ako akcidentálna výmena okolností – komunizmus bol nahradený nacionalizmom a «meciarizmom» –, podstata problému v spoločnosti však ostávala rovnaká. Zlo, podľa Buzássyho chápania, je nadčasové. [Nową sytuację społeczną autor postrzega jako przypadkową wymianę okoliczności – komunizm został zastąpiony nacionalizmem i «mecziaryzmem», jednak podstawowe problemy społeczeństwa nie zmieniły się. Zło, według rozumienia Buzássy’ego, jest ponadczasowe]¹⁹.

Poczucie braku rewolucyjnych zmian – i związane z tym gorzkie refleksje – pobrzmiwają również w tekstach czeskiego pieśniarza Jaroslava Hutki, o czym pisze Adéla Gjuričová (*Podruhé sundán z jeviště. Fejetony Jaroslava Hutky a jejich porevoluční osudy* [Po raz drugi ściągnięty ze sceny. Felietony Jaroslava Hutki i ich porewolucyjne losy]). Badaczka bierze na warsztat felietony Hutki, które z założenia miały go ocalić od zapomnienia, paradoksalnie jednak skazały go po raz kolejny na wykluczenie w rodzimym kraju. Powodem były m.in. złośliwości felietonisty wymierzone w czeskie środowiska emigranckie i dysydentów, krytyka Zachodu oraz burzenie iluzji dotyczących triumfalnego porewolucyjnego powrotu emigrantów na łono ojczyzny. Jak pisze Gjuričová, „nejde o to, že by Hutku z porevolučního jeviště někdo znovu cíleně sundával, nýbrž že už opět neměl publikum, které by svými fejetony neiritoval. Od kritiků zazněly výtky, že nerespektuje zásady tohoto žánru, u čtenářů si vysloužil už jen nepochopení a lhostejnost. [Nie chodzi o to, że ktoś celowo znów ściągał Hutkę z porewolucyjnej sceny. Raczej nie miał już publiczności, której nie irytowałyby swoimi felietonami. Krytycy zarzucali mu, że nie respektuje zasad gatunku, u czytelników spotkał się już tylko z niezrozumieniem i obojętnością]²⁰. Skutkiem tego wydane w 1990 roku w stu tysięcy nakładzie felietony muzyka do dziś zalegają w antykwariatach.

18 P. Darovec, *Viditeľná a neviditeľná revolúcia v literatúre*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 181.

19 J. Gavura, *Nežná revolúcia básnikov mravnosti*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 115.

20 A. Gjuričová, *Podruhé sundán z jeviště. Fejetony Jaroslava Hutky a jejich porevoluční osudy*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 129.

Obrazem porewolucyjnych przemian (czy raczej ich braku) w kryminałach Jaroslava Velinskiego zajmuje się w swoim artykule *Vzpomínání detektiva Finka. Nostalgie a politika paměti v detektivních prózách Jaroslava Velinského* [Wspomnienia detektywa Finka. Nostalgia i polityka pamięci w kryminalnych prozach Jaroslava Velinskiego] Stefan Segi. Cykl Velinskiego o detektywie Finku uznać można za przykład zjawiska, o którym wspominają we wstępie do recenzowanej publikacji Vladimír Barborík i Alena Šidáková Fialová: „Charakter populární literatury [...] pronikl i do literatury prestižní: ať už vlivem postmoderního stírání hranic vysokého a nízkého v literatuře, anebo snahou autorů o větší čtivost a komerční úspěšnost jejich děl. [Cechy literatury popularnej [...] przeniknęły do tej prestiżowej: czy to pod wpływem postmodernistycznego zacierania się granic wysokiego i niskiego, czy wskutek dążeń autorów, by dotrzeć do szerszego grona czytelników i odnieść komercyjny sukces]”²¹. Tworzące serię powieści kryminalne charakteryzuje rozbudowane tło społeczne, ukazujące m.in. patologie porewolucyjnego czeskiego społeczeństwa demokratycznego. Rok 1989 jest u Velinskiego równocześnie marginalizowany i eksponowany: „Na jednu stranu je do značné míry marginalizován jako jedna z mnoha dějinných událostí «velkých dějin», které nemají nutně zásadní vliv na obyčejné životy. Na straně druhé zásadní změna paradigmatu vede k celospolečenské amnézii, nemožnosti pochopit minulost a zejména ty, kteří jako policisté a detektivové stáli na straně práva, jež se ze dne na den stalo zločinem. [Z jedné strany jest w dużym stopniu marginalizowany jako jeden z wielu epizodów «wielkiej historii», które niekoniecznie wpływają na życie zwyczajnych ludzi. Z drugiej – zasadnicza zmiana paradygmatu prowadzi do ogarniającej całe społeczeństwo amnezji, niezrozumienia przeszłości, a zwłaszcza braku zrozumienia dla osób stojących dawniej jako policjanci czy detektywi po stronie prawa, które z dnia na dzień stało się zbrodnią]”²². Główny bohater dzieł Velinskiego pozostaje więc niejako w opozycji do wielkiej polityki, wielkiej historii i wielkich narracji – interesują go jedynie historie „małych ludzi” i własna praca, której charakter w jego odczuciu po roku 1989 się nie zmienił. Rewolucja to w jego oczach jedynie wymiana elit.

Porewolucyjną przemianą, jakiej nie sposób nie zauważyć, była natomiast komercjalizacja literatury i kultury. Tematu tego również dotyka część zamieszczonych w publikacji prac. Jedną z nich – ze względu na unikatowe zjawisko, o którym opowiada, być może najciekawszą spośród wszystkich omawianych tekstów – jest artykuł *Samizdatoví buditelé v čase liberalizace a transformace. K historii Klubu osvobozeného samizdatu* [Samizdatowi budziciele w czasach liberalizacji i transformacji. O historii Klubu Wyzwolonego Samizdatu] Petry Loučovej. Opisywany przez badaczkę Klub Wyzwolonego Samizdatu był inicjatywą powstałą na początku lat dziewięćdziesiątych w odpowiedzi na falę niskiej jakości (tzw. *brakovej*) literatury oraz nowy sposób funkcjonowania dużych wydawnictw. Misja twórców, czyli obrona „dobrej czeskiej książki”, początkowo została przyjęta przez czytelników z dużym entuzjazmem. Ze

21 V. Barborík, A. Šidáková Fialová, dz. cyt., s. 15.

22 S. Segi, *Vzpomínání detektiva Finka. Nostalgie a politika paměti v detektivních prózách Jaroslava Velinského*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 205.

względu jednak na brak elastyczności, niezrozumienie nowych sposobów funkcjonowania rynku i słabą wydawniczą intuicję założycieli klubu, już po czterech latach musiał on zakończyć swoją działalność. Poszukując przyczyn ich niepowodzenia, Loučová zauważa również, że proponowana przez nich oferta była niejednorodna, nastawiona przede wszystkim na starszego, konserwatywnego czytelnika oraz mało atrakcyjna cenowo. Klub trwał w przekonaniu, że – cytując Šimečka i Trávníčka – „czytelnik sam znajdzie książkę” [čtenář si knihu vždy najde], nowe czasy wymagały jednak, by to „książka wyszła do czytelnika” [kniha musí za čtenářem]²³. Porażka Klubu Wyzwolonego Samizdatu symbolizuje dziś „zhroucení jednoho mýtu a vystrážlivění jedné generace z předrevolučních představ o prestižní úloze literatury, literárního díla a spisovatele [runięcie pewnego mitu i wytrzeźwienie całego pokolenia z przedrewolucyjnych wyobrażeń o prestiżowej pozycji literatury, dzieła literackiego i pisarza]”²⁴. W nowej rzeczywistości książka stała się produktem, czego twórcy klubu nie potrafili zaakceptować.

Produktem po roku 1989 stał się również teatr, o czym piszą Lenka Jungmannová (*Co se dělo po roce 1989 v původní dramacie aneb Kopernikánský obrat?* [Co działo się po roku 1989 w rodzimej dramaturgii albo Przewrót kopernikański?]) i Elena Knopová (*Premeny slovenskej drámy a divadla po roku 1989* [Przemiany słowackiego dramatu i teatru po roku 1989]). Badaczki zwracają uwagę na słaby marketing porewolucyjnego czeskiego i słowackiego teatru²⁵, brak nowego, dostosowanego do czasów sposobu komunikacji z widzem²⁶ oraz problem z odnalezieniem się czeskiego i słowackiego dramatu w nowej sytuacji, gdy stracił on wroga w postaci reżimu komunistycznego²⁷. Z tego też powodu na scenie dramatycznej nie doszło do prostej wymiany twórców normalizacyjnych na autorów wcześniej zakazanych – wybierane przez nich formy i treści nie były bowiem już atrakcyjne dla odbiorców.

Nową koncepcją teatru po roku 1989 zajmuje się w swoim artykule *Utajená kontinuita. Jan Mukařovský a rekonceptualizace divadla po roce 1989* [Ukryta ciągłość. Jan Mukařovský i rekonceptualizacja teatru po roku 1989] również Radka Kunderová. Na przykładzie tekstów jednego z czołowych krytyków teatralnych lat dziewięćdziesiątych, Václava Königsmarka, autorka dowodzi, że zakazany przez komunistów strukturalizm i teorie Jana Mukařovskiego przetrwały w sposobie myślenia ludzi teatru, objawiając się po rewolucji nadzieją na powrót do „normalności” – czyli teatru nieobciążonego obowiązkiem komentowania życia społecznego czy politycznego.

Jak wynika z powyższego omówienia, publikacja *Listopadové proměny* przybliży specyfikę fascynującego okresu, jakim była ustrojowa transformacja, na przykładach konkretnych i słabo dotychczas zbadanych zjawisk dotyczących literatury i rynku

23 Z. Šimeček, J. Trávníček, dz. cyt., s. 391.

24 P. Loučová, *Samizdatoví buditelé v čase liberalizace a transformace. K historii Klubu osvobozeného samizdatu*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 173.

25 L. Jungmannová, *Co se dělo po roce 1989 v původní dramacie aneb Kopernikánský obrat?*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 212.

26 E. Knopová, *Premeny slovenskej drámy a divadla po roku 1989*, [w:] *Listopadové proměny...*, dz. cyt., s. 219.

27 Tamże, s. 222.

książki. Pokazuje, w jaki sposób zewnętrzne warunki przyczyniły się do powstania nowego statusu pisarza i nowych sposobów rozumienia literatury, opisuje zmagania pisarzy i wydawców z nową rzeczywistością oraz tworzy nowe konteksty pomagające zrozumieć obecne relacje czeskiego i słowackiego świata literackiego z rzeczywistością społeczno-polityczną. Wydaje się, że po części mogłaby również stać się punktem wyjścia do krytycznej refleksji nad literaturą polską (wszak warunki rozwoju oraz związane z nimi nowe wyzwania we wszystkich państwach postkomunistycznych były podobne). I nawet jeśli, o czym uprzedzają redaktorzy, nie ma charakteru syntezującego i całościowego, w dużej mierze wypełnia istniejącą dotychczas wokół roku 1989 lukę badawczą. To zaś czyni ją tytułem użytecznym i wartościowym.

Bibliografia

Fialová A., *Česká próza po roce 1989*, Středisko společných činností AV ČR, Praha 2015, [on-line:] <https://www.academia.cz/uploads/media/preview/0001/04/3046394e3fcf3b465a0dd1e40d28c1f16c82d750.pdf> – 11.10.2022.

Listopadové proměny. Česká a slovenská literatura v kontextu roku 1989, red. V. Barborík, B. Čiháková, A. Šidáková Fialová, Praha 2021.

Šimeček Z., Trávníček J., *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha 2015.

V souřadnicích volnosti. Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích, red. P. Hruška, L. Machala, L. Vodička, J. Zizler, Praha 2008, s. 9.

A new, wonderful world. About the book *Listopadové proměny. Česká a slovenská literatura v kontextu roku 1989*

Abstract

The article is a discussion of the publication *Listopadové proměny. Česká a slovenská literatura v kontextu roku 1989*, in which Czech and Slovak researchers reflect on literary and publishing phenomena of the breakthrough period of political transformation in 1989. The texts collected in the book concern both the second half of the 1980s - when, as Alena Šidáková Fialová notes, cultural and literary activity resembled walking on a minefield - and the 1990s, when writers, publishers, and booksellers often had great difficulty adjusting to the new, capitalist reality. The very diverse themes of individual texts allow us to observe the effects of political changes on many different levels. The publication itself fills a certain research gap, bringing closer through specific phenomena of the era that largely shaped the way the Czech and Slovak literary world functions today.

Keywords: Czech literature, Slovak literature, Velvet Revolution, political transformation, 1990s, 1989.